

K PROBLEMATIKE INDIVIDUALIZÁCIE SPOLOČENSKÉHO VEDOMIA

ĽUDOVÍT TURČAN, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Požiadavky spoločenskej praxe akcentujú v súčasnosti taký prístup k problematike spoločenského vedomia, ktorý by nevysvetľoval len to, čo a ako spoločenské vedomie zo spoločenského bytia koniec-koncov odráža ako celok, ale aj to, aby sa v problematike analýzy spoločenského vedomia riešili otázky, ktoré obsahy, úrovne a ktoré štruktúrne prvky z celku spoločenského vedomia ľudia vo svojej konkrétnej činnosti využívajú, aký je mechanizmus tohto využívania vedomia pri jeho spätnom pôsobení na spoločenské bytie, ako proces pôsobenia spoločenského vedomia funguje a ako ho využívať pri riešení súčasných úloh spoločenskej praxe. Čoraz zreteľnejšie sa vlastne „precizuje“ požiadavka skúmať spoločenské vedomie nielen ako celok, vedomie vôbec, ale skúmať ho aj ako vedomie činné, konkrétne fungujúce, pôsobiace v reálnych spoločenských vzťahoch a procesoch.

Skúmanie vedomia ako činného vedomia teoreticko-metodologicky zvýrazňuje funkčný prístup k problematike spoločenského vedomia. Heuristicky ide o určenie, ktoré štruktúrne prvky vedomia spoločnosť v určitom konkrétnom historickom období vývoja utvára, ako funguje vedomie v činnosti, ako sa na nej podieľa, ktoré prvky vedomia sú k určitej činnosti nevyhnutne potrebné, bez ktorých prvkov vedomia nemôže byť určitá činnosť efektívna, účelná, cieľavedomá a pod.

Takýto prístup nielen k problematike vedomia vôbec, ale aj k problematike spoločenského vedomia zvýrazňuje ďalšiu teoreticko-metodologickú požiadavku. Je to otázka poznania aktuálneho stavu vedomia spoločnosti, o ktorej činnosti alebo spoločenskej praxi sa vôbec hovorí. Je to dôležité aj preto, lebo funkčný prístup k vedomiu ako činnému vedomiu vychádza metodologicky z tézy o určovaní vedomia bytím, ale zvýšenú pozornosť venuje otázkam, ako už konštituované vedomie aj bytie ovplyvňuje, ako napomáha spoločenskej praxi pri zmene „bytia“, teda rozvíja túto tézu o jej dialektický doplnok. Rozpracovanie otázok pôsobenia, fungovania vedomia ako činného vedomia zahŕňa teda rozsiahlu problematiku utvárania vedomia, jeho funkčného pôsobenia, ako aj fungovania reprodukčných mechanizmov spoločenského vedomia.

Vzhľadom na súčasné potreby spoločenskej praxe sa tieto požiadavky často prenesene prejavujú pri zdôrazňovaní a akcentovaní problematiky tzv. subjektívneho faktora. Nebudeme si v tejto súvislosti, prirodzene, všimnúť, či je toto spojenie dostatočne zdôvodnené, pretože úloha, význam a funkcia subjektívneho vedomia nemá podľa nášho názoru status faktora ako napr. prvku analýzy (napr. faktorová analýza), ale vyplýva z dialektiky subjektu a objektu, subjektívneho a objektívneho

ako kategórií vyjadrujúcich historický pohyb a vývoj spoločenskej praxe. V súčasnosti chápanie problematiky subjektívneho faktora — a teda aj vedomia — často nesie so sebou zjednodušenie, že pri mnohých problémových javoch spoločenskej praxe stačí vyriešiť problém subjektívneho faktoru ako nejaký technický, deskriptívny problém a získa sa inštrumentálny, operačný a efektívny nástroj riešenia všetkých takto klasifikovaných problémov. Bola by to možno žiaduca aplikácia, nie je však dostatočne zdôvodnená (napr. nejestvuje deskripcia subjektívneho ako faktorov analýzy), a čo je dôležitejšie, nevystihuje ani podstatu problému, ktorý spočíva v charaktere, určení, fungovaní subjektívneho, vedomia. Ide o to, že skutočnosť, akou sa na súčasnom stupni rozvoja spoločenskej praxe požaduje „intervencia“ subjektívneho, vedomia, ukazuje nielen na problematiku subjektu vcelku, ale zároveň ukazuje na zložitosť, kvalitu, štruktúrovanosť objektu, objektívneho, na ktorý subjekt pôsobí, ktorý si osvojuje, ovplyvňuje a pretvára a ako sa na tomto základe na úrovni súčasnej spoločenskej praxe mení dialektika objektívneho a subjektívneho. Mení sa v tom zmysle, že subjektívne predpoklady činnosti a konania v zmysle poznania, vedomia, myslenia (ako tvorivosti, predvídania, organizácie, riadenia atď.) sa stále viac a vo zvýšenej miere stávajú nevyhnutným a nezastupiteľným momentom aktivity ľudí, že „zvýšenie tvorivej úlohy myslenia v súvislosti s urýchlením spoločenského pokroku je zákonitosťou historického vývoja“. (1, s. 81)

V súčasnom nastoľovaní problematiky subjektívneho faktoru ide skôr o stotožňovanie, resp. zámenu tohto pojmu s pojmom ľudský činiteľ. Vyplyva to z celstnosti pôsobenia prvkov charakterizujúcich človeka ako subjekt v jeho konaní, činnosti. Vykonávať úspešne a optimálne viaceré činnosti znamená v súčasnosti, aby vykonávajúci, činný jednotlivec bol predovšetkým celostným subjektom danej činnosti, t. j. aby si osvojil zložitý komplex poznania, manipulácie, hodnotenia spoločenskej závažnosti atď., prvkov potrebných k vykonávaniu danej činnosti.

V súvislosti s prístupom k vedomiu, resp. spoločenskému vedomiu ako činnému vedomiu sa však vynárajú aj ďalšie otázky. Okrem uvedeného okruhu problémov, ktoré oblasti, obsahy, formy, úrovne vedomia sú konkrétnou činnosťou iniciované, aktivované a teda „zapájané“ do činnosti a tým využívané v spoločenskom bytí, problémov závažných napr. pre operacionalizáciu pri ich zisťovaní, sú to aj teoreticko-metodologické otázky fungovania spoločenského vedomia súvisiace s funkciami celostného pôsobenia vedomia alebo otázkami usmerňovania, ovplyvňovania vedomia ľudí. Táto celostnosť sa nevzťahuje len na sebaorganizáciu reflexných, asociatívnych, logických, pamäťových štruktúr poznaného, mysleného, podvedomého (už fixovaných noetických a kognitívnych prvkov), ale aj na činnosť jednotlivca alebo kolektívneho subjektu, z ktorej tieto prvky vznikli a ktorú vyvolávajú, ako aj na jej spätné väzby vo vedomí. (pozri 2, s. 84—85) Celostnosť vedomia znamená, že v ňom nepôsobia len poznávacie („bez poznania niet vedomia“), ale aj hodno-

tiace, psychické, podvedomé štruktúry, ktoré samé sú zložito štruktúrované a ktoré sa navzájom prelínajú, podmieňujú a blokujú, rušia a utvárajú a ktorých mechanizmus je pre proces fungovania vedomia potrebné poznať. Aj keď sa v neustálom toku javov vedomia myšlienky, predstavy, obrazy atď. menia, vznikajú a zanikajú, vynárajú a strácajú, celostný charakter vedomia, relatívna stálosť a kontinuita sa uchováva. Osou vedomia, invariantným vektorom je zameranosť, intencia nositeľa vedomia, potenciálna i aktuálna, relatívna stála štruktúra pohybu vedomia. Aj keď vnútornou vlastnosťou vedomia je vzájomná korelácia informačných, významových prvkov subjektívnej reality, celostnosť vedomia ostáva jeho dôležitou vnútornou organizujúcou charakteristikou. Podľa dominancie poznania, hodnotenia atď, resp. ich absencie, nerozvinutosti plní celostné, organizujúce funkcie v štruktúre vedomia dominujúci, prevažujúci prvok. Tieto celostné funkcie pôsobia aj v spoločenskom vedomí, netýkajú sa len vedomia vôbec. Ak vo vysvetlení javov spoločenského bytia chýba napr. ich teoretické vysvetlenie v zmysle vedeckej ideológie, tak túto funkciu ideológie plní spoločenské vedomie samo vlastnými celostnými procesmi. V tomto zmysle napr. plnilo náboženské vysvetľovanie sveta aj funkciu „teórie“, ku ktorej sa vzťahovali a ktorou sa vysvetľovali odpovedajúce javy spoločenského vedomia. Chápanie celostnosti vedomia pri jeho určovaní ako činného vedomia znamená, že nejde o spoločenské vedomie ako súhrnnú, výslednú kvalitu vedomia celej spoločnosti o sebe samej. Takýto mechanizmus je popieraný samotným procesom vzniku, utvárania spoločenského vedomia, jeho existencie koniec-koncov ako odrazu spoločenského bytia. Konkretizácia celku spoločenského vedomia je preto z hľadiska tohto jeho teoreticko-metodologického určenia vždy separáciou určitého kolektívneho spoločenského subjektu, zisťovaním spoločenského vedomia tohto jeho nositeľa.

Predovšetkým pri konkretizácii spoločenského vedomia je dôležité si uvedomiť, že to je filozofický pojem. Nejde pritom o banálnosť, že v realite mu neodpovedá „objekt“, na ktorý by sa dalo ukázať. Ide hlavne o to, že ako filozofický pojem vyjadruje to, že historický proces, v ktorom ľudia vytvorili spoločnosť, spoločenskú realitu, nie je len produkciou materiálneho spoločenského bytia, ale aj vznikom a produkciou reči, poznania, umenia, náboženstva, vedy, celkového odrazu tohto materiálneho pohybu v utváranom vedomí. Na každom vývojovom stupni odpovedalo materiálnemu bytiu spoločnosti aj vedomie tejto spoločnosti, to, ako si ľudia vysvetľovali a ako chápali svoje bytie, svet vôbec, ako chápali prírodu, vzťahy medzi sebou a medzi rôznymi spoločenstvami ľudí a ako ich na tomto základe riešili. Medzi vzťahmi spoločenského bytia a spoločenského vedomia je podstatná ich vývojová, štruktúrna i prakticko-činná súvislosť. Spoločenské vedomie je pojem, ktorého obsahom je koniec-koncov odraz materiálneho spoločenského bytia určitej spoloč-

nosti, je týmto bytím utváraný, konštituovaný a tvorí s ním dialektickú jednotu.

Na základe tohto teoreticko-metodologického určenia rozsahu pojmu spoločenského vedomia vznikajú otázky ako sociologicky alebo sociálne psychologicky určiť jeho obsah. Spoločenské vedomie nie je akým-si nediferencovaným stavom, prípadne súhrnom rôznych štruktúrnych prvkov spoločenského vedomia. Je to pojem, ktorý na základe danou spoločnosťou rozvinutých mechanizmov duchovnej reprodukcie vytvára odraz spoločenského bytia vo svojich jednotlivých formách, úrovniach atď. Sociologický výskum nemôže určiť spoločenské vedomie vôbec, ako celok, ako pojem, ako celosť. Určí jeho individualizované podoby nielen podľa jednotlivcov pôsobiacich v spoločenskom bytí, ale hlavne podľa kolektívnych spoločenských subjektov pôsobiacich v danej spoločnosti. Tieto individualizované podoby spoločenského vedomia sú reálnymi sociologickými útvarmi, ich nositelia sú reálnymi spoločenskými subjektami, ktorí spoločenské bytie nielen vo formách vedomia odrážajú, ale ktorí aj spoločenské bytie menia svojou činnosťou, svojím praktickým spoločenským pôsobením. Týmto činným vedomím nie je spoločenské vedomie ako celok (tu sa zamieňa činná podstata vedomia vôbec so spoločenským vedomím). Činné je spoločenské vedomie ako vedomie individualizované kolektívnymi alebo individuálnymi spoločenskými subjektami. Preto aj spoločenské vedomie zisťované v konkrétnom spoločenskom subjekte, v jeho individualizovanej podobe (napr. u triedy, sociálnej skupiny, vrstvy, národa, národnosti a i.) nebude spoločenským vedomím v zmysle jeho pojmu, ale výberom tých foriem, úrovní, štruktúr, ktoré sú vzhľadom na spoločenské bytie daného kolektívneho subjektu určujúce, podstatné, určujú aj jeho spoločenský pohyb, z významujú sa jeho spoločenským bytím. Individualizácia spoločenského vedomia je určovaná nielen postavením spoločenského subjektu v spoločenskom bytí, úrovňou vývoja materiálnych spoločenských vzťahov, ale aj rozvinutosťou celostných funkcií spoločenského vedomia, rozvinutosťou foriem využívania vedomia na ovplyvňovanie bytia, na jeho zmenu, rozvinutosťou foriem činného vedomia. V tom sa vlastne prejavuje teoreticko-metodologická podstata a význam určovania spoločenského vedomia spoločenským bytím. Každý spoločenský subjekt je utváraný a určovaný objektívnym procesom vývoja spoločenského bytia a celok spoločenského bytia odráža len sprostredkovane, tým ako do neho zasahuje, ako ho ovplyvňuje a pretvára. Je utváraný určitou časťou, výsekom tohto bytia a táto individualizácia determinuje aj individualizáciu spoločenských foriem vedomia daného kolektívneho subjektu, nositeľa určitých úrovní a stavov spoločenského vedomia, ktoré sa odlišuje od úrovní a stavov iných kolektívnych alebo individuálnych spoločenských subjektov.

Individualizácia sa najčastejšie považuje za súčasť procesu formovania osobnosti, ktorý je na jednej strane ovplyvnený geneticky určenými

črtami a znakmi jednotlivca a na druhej strane je tento proces v podstate výsledkom osvojovania sveta jednotlivcom, ktorý nadobúda podoby psychologickéj štruktúry osobnosti. (3, s. 202) Bližšie k spoločenským vzťahom, spoločenskému bytiu posúva individualizáciu S. S. Batenin, keď hovorí, že individualizácia sociálnej skúsenosti nie je determinovaná len individuálnymi zvláštnosťami prirodzených predpokladov jednotlivca (hoci má táto skutočnosť nemalý význam), ale predovšetkým spoločnosťou samou, spoločenským systémom vzájomného pôsobenia jednotlivcov. (4, s. 26) Napokon už Marx s Engelsom v *Nemeckej ideológii* hovoria, že obsahom spoločenským vzťahov je životná činnosť každého jednotlivca a všetkých ľudí spolu, vo všetkých formách a druhoch, v ktorých sa prejavuje — vo výrobe, v rodine, v spôsobe života, v záujmoch atď. (5, s. 32 a n.) Podľa G. V. Makronosova a A. T. Moskalenka nejstávajú teda žiadne mimoosobnostné a neosobnostné vzťahy, ale všetky spoločenské vzťahy sú individualizované a sú tým aj objektívne. „V súlade s formami vlastníctva, deľbou práce pripadajúcou na jednotlivé individuum utvárajú sa v spoločnosti určité objektívne podmienené sociálne prostriedky individualizácie spoločenských vzťahov.“ (6, s. 31) To znamená, že individualizácia neoznačuje len psychologickú štruktúru osobnosti vyplývajúcu z prirodzených predpokladov jednotlivca a procesu socializácie, ale je to štruktúra spoločnosti vôbec, jej uskutočňovanie vyplývajúce zo štruktúry spoločenských vzťahov a podmienok individualizácie, ktoré táto štruktúra určuje. Ako uvádzajú Makronosov a Moskalenko, téza o tom, že osobnosť obsiahne len tie spoločenské vzťahy, ktoré odpovedajú jej potrebám, že osobnosť si tieto vzťahy osvojuje a tým sa *stávajú jej vnútorným základom* (podčiarknuté E. T.), jej podstatou, ako aj to, že jestvujú také spoločenské vzťahy, ktoré potreby osobnosti bezprostredne nevystihujú, a preto ostanú pre ňu vonkajším prostredím, táto téza je zvlášť dôležitá pre vysvetlenie tak individuálnych zvláštností konkrétnych ľudí, ako aj procesu vývoja individualizácie spoločenskými vzťahmi samými. Pretože osobnosť svojou činnosťou obsiahne a „pretvára“ len časť spoločenských vzťahov, potom v jednej a tej istej dobe, pri jednom a tom istom súhrne spoločenských vzťahov prechádzajú jednotlivci rozličnými cestami vývoja. (6, s. 30) V súvislosti so spoločenským vedomím V. F. Seržantov dodáva: „Pretože svet človeka je vyvíjajúca sa sociálna realita, ktorá zahŕňa historicky určených jednotlivcov samých, ktorí sa nachádzajú v predmetne sprostredkovaných sociálnych vzťahoch medzi sebou, potom jednotlivci každej epochy budú mať svoju štruktúru vedomia.“ (3, s. 202)

Na individualizáciu sa cez problematiku spoločenského vedomia ukazuje často nepriamo. J. Vaněk napr. správne uvádza, že za „spoločenskej deľby práce vystupuje spoločenské vedomie voči individuálnemu ako samostatná realita; miera súladu alebo rozdielov jednotlivcovho vedomia a diferencovaných okruhov spoločenského vedomia (čiastkových kolektívov a skupín, tried a pod.), závisí od charakteru spoločenského

usporiadania a fáz jeho vývoja z hľadiska dejinného pokroku a od miesta príslušného jedinca v tomto sociálnom poriadku.“ (7, s. 39) Táto diferencovanosť okruhov spoločenského vedomia, ktorá súvisí s postavením konkrétnych spoločenských subjektov (teda aj „dielčích kolektívov a skupín, tried a pod.“ ako nositeľov spoločenského vedomia) v systéme deľby práce, v materiálnych spoločenských vzťahoch nie je v socializme skutočnou spoločenskou diferenciáciou. Vyjadruje len objektívny proces individualizácie spoločenského bytia činnými subjektami spoločenskej praxe. Ak vychádzame z toho, že súčasný spoločenský vývoj sa na materiálnych spoločenských vzťahoch prejavuje zvyšovaním podielu takých činností, ktoré tento proces individualizácie napomáhajú i predpokladajú, tak môžeme uviesť narastajúci rad činností, ktoré ukazujú, že „pretváranie spoločenských vzťahov na individuálnu črtu, na „sociálne telo“ osobnosti sa najmenej zo všetkého podobá akejsi voluntaristickej akcii zo strany jednotlivého individua: naopak, nemôže si ľubovoľne vybrať spoločenské vzťahy, aké chce, naplňať ľubovoľne ich hocíjakým svojím osobnostným obsahom“. (6, s. 32) Bez individualizácie však ani vlastný personalizačný proces nie je úplný. Rozmanitosť činností, ktoré sa od jednotlivcov vyžadujú a ktoré jednotlivci v spoločnosti s vysoko rozvinutou deľbou práce vykonávajú, ako aj význam tejto činnosti v spoločenských vzťahoch vytvárajú vysoko rozvinuté formy individualizácie. Táto rozmanitosť a rozdiely foriem individualizácie však prirodzene, nie sú spoločenskou diferenciáciou a ani jej predpokladom. Úlohy spojené s formovaním osobnosti socialistického človeka vychádzajú práve z predpokladu vysoko rozvinutých spoločenských foriem individualizácie.

Na individualizované podoby spoločenského vedomia ukazujú autori dosť často. J. Vaněk uvádza, že „individuálne vedomie je schopné vystihnúť len časť celkového spoločenského vedomia“. (7, s. 40) V. G. Tugarinov hovorí, že spoločenské vedomie ako výsledok rozumovej činnosti, t. j. ako kolektívne vedomie sa nachádza v individuálnom vedomí iba „čiastočne“ (8, s. 125), čo možno rovnako vzťahovať aj na čiastkové kolektívne subjekty, skupiny, triedy a pod. (pozri však K. Marx: *Ku kritike Heglovej filozofie práva*) Táto „časť“, „čiastočnosť“ zodpovedá predovšetkým rozmeru, ktorým je nositeľ toho individualizovaného vedomia včlenený do spoločenského bytia, do materiálnych spoločenských vzťahov, do deľby práce. Jeho „časť“ spoločenského vedomia je odrazom „jeho“ individualizácie spoločenského bytia. Tugarinov taktiež pripomína, že rozmanitosť individuálneho vedomia nemožno vzťahovať ku spoločenskému vedomiu. Je napokon zrejmé, že rozmanité, nie „diferencované“ môžu byť individuálne vedomia, individualizované podoby vedomia (rôznych kolektívnych subjektov i jednotlivcov) len voči sebe navzájom, ale nie voči spoločenskému vedomiu.

Pre činné individualizované vedomie je z hľadiska jeho odrazu spoločenského bytia určujúce to, ako do tohto bytia zasahuje, aké možnosti pri činné možnosti vznikajú pri jeho pôsobení na spoločenské bytie. Aj

keď spomínaná celosťnosť vedomia rozvíja vzhľadom na jeho obsah a štruktúru aj vlastné sebaorganizujúce procesy vedomia, otázka objektívácie vedomia, jeho akumulácia v praxi, činnosťnosť, konatívnosť je otázkou rovnakej závažnosti, pretože vedomie nie je len odraz, vedomie nechce by len odrazom, ale vedomie chce „byť“. „Autonómia subjektu, možnosť byť stabilnejším ako prostredie alebo dynamickejším ako okolité zmeny, nezávislosť od prostredia a aktivita pri jeho pretváraní sú aj dôsledok aj nevyhnutná podmienka inštrumentalizácie vzťahu človeka a sveta.“ [9, s. 113] To, čo umožňuje vedomiu a subjektu byť, je objekt, na ktorý pôsobí; len to vedomie, ktoré objekt ovplyvňuje, mení, pretvára, je skutočným vedomím, lebo je uskutočneným vedomím a ako uskutočnené, teda činné vedomie je potvrdzovaním aj skutočnosti svojho nositeľa. „Človek vo svojej praktickej činnosti má pred sebou objektívny svet, závisí od neho, ním určuje svoju činnosť. ... Ľudské vedomie nielen odráža objektívny svet, ale ho aj tvorí. Pojem (človek) ... je *potrebné* realizovať, dať si sebou samým objektivitu v objektívom svete a uskutočniť (naplniť) sa.“ [10, s. 147, 222]

LITERATÚRA

1. PETRUŠČIK, A. I.: Tvorčeskaja aktivnosť subjektu v poznanií. Minsk 1975.
2. SPIRKIN, A. G.: Soznanije i samosoznanije. Moskva 1972.
3. SERŽANTOV, V. F. — GREČANYJ, V. V.: Čelovek kak predmet filosofskogo i jestestvennonaučnogo poznanija. Leningrad 1980.
4. BATENIN, S. S.: Čelovek v jeho istorii. Leningrad 1976.
5. MARX, K. — ENGELS, F.: Nemecká ideológia. Bratislava 1961.
6. MAKRONOSOV, G. V. — MOSKALENKO, A. T.: Metodologičeskije problemy issledovanija obščestvennych otnošenij i ličnosti. Novosibirsk 1981.
7. VANĚK, J.: Teorie společenského vědomí. Praha 1980.
8. TUGARINOV, V. P.: Filozofia vedomia. Bratislava 1973.
9. GOLOFAST, V. B.: Metodologičeskij analiz v socialnom issledovanii. Leningrad 1981.
10. LENIN, V. I.: Spisy. Zv. 38, Bratislava 1961.